

The evolution of women's rights in the Islamic world in the last two decades with regard to development indicators with emphasis on the approach of the Organization of Islamic Cooperation

Majid Bozorgmehri ^{1*}
Vahid Mollaye ²
Hakem Ghasemi ³

Received on: 12/02/2021
Accepted on: 11/06/2021

Abstract

Standardization based on the developments of Human Rights Day has been an important step towards the realization of women's rights in Islamic countries. Assessing the three characteristics of the development system in the world today in the discussion of women's rights, including gender development, combating gender inequality and coping with gender gaps or gaps, are the main axes explaining the alignment and promotion of women's rights in OIC countries and members. The Islamic Cooperation Organization has made efforts to present its understanding of women's rights based on Islamic law, custom and international treaties in the framework of the founding document of the organization, the Oagadogo Declaration of 2005 and the organization's action plan for the promotion of women's rights and numerous other documents. The main purpose of this article is to be aware of the process of transformation of women's rights in the Islamic world and to recognize the positions and performance of the Organization of Islamic Cooperation in this field. According to the documents of the Organization of Islamic Cooperation, what changes and developments has taken place in the Islamic world in the last two decades, considering the three indicators of the development of women's rights in the Islamic world? The method of this study is based on a descriptive-analytic approach and content analysis of documents.

Keywords: Islamic Cooperation Organization, Women's Rights, Sustainable Development, Islamic World.

1*. Associate Professor of Imam Khomeini International University.
(Corresponding author: bozorg_majid@yahoo.com)

2 . Postgraduate of International Relations, Imam Khomeini International University.
(Email: polstu20@gmail.com)

3 . Associate Professor of Imam Khomeini International University.(Email: ghasemi20@yahoo.com)

تحول حقوق زنان در جهان اسلام در دو دهه اخیر با توجه به شاخص‌های توسعه با تأکید بر رویکرد سازمان همکاری اسلامی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۱

مجید بزرگمهری^{*۱}

وحید مولایی^۲

حاکم قاسمی^۳

چکیده

هنجارسازی بر اساس تحولات روز حقوق بشری، گام مهمی در راستای تحقق حقوق زنان در کشورهای اسلامی بوده است. ارزیابی سه شاخصه نظام توسعه در جهان امروز در بحث حقوق زنان شامل توسعه جنسیتی، مقابله با نابرابری جنسیتی و مقابله با شکاف یا فاصله جنسیتی، محورهای اصلی تبیین‌کننده همسویی و ارتقاء حقوق زنان در کشورها و اعضای سازمان همکاری اسلامی است. سازمان همکاری اسلامی تلاش نموده است تا درک خود از حقوق زنان را بر مبنای شریعت اسلامی، عرف و معاهدات بین‌المللی در چارچوب سند تأسیس سازمان، اعلامیه «اواگادوگو»، سال ۲۰۰۵ و برنامه عمل سازمان در خصوص ارتقاء حقوق زنان و اسناد متعدد دیگر ارائه دهد. هدف اصلی مقاله آگاهی از فرایند تحول حقوق زنان در جهان اسلام و شناخت مواضع و عملکرد سازمان همکاری اسلامی در این زمینه است. با استناد به اسناد سازمان همکاری اسلامی، حقوق زنان در جهان اسلام با توجه به سه شاخصه توسعه حقوق زنان، در دو دهه اخیر چه تغییرات و تحولاتی را پشت سر گذاشته است؟ روش این مطالعه متکی بر رویکرد توصیفی تحلیلی و تحلیل محتوای اسناد بوده است. داده‌ها از اسناد درجه یک سازمان همکاری اسلامی و گزارش‌های مستند این سازمان استخراج و مبنای تحلیل‌ها قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: سازمان همکاری اسلامی، حقوق زنان، توسعه پایدار، جهان اسلام.

.....
(صفحه ۲۸۲-۲۵۳)

۱. دانشیار دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

(نویسنده مسئول: bozorg_majid@yahoo.com)

۲. دانش آموخته ارشد روابط بین‌الملل. دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) (polstu20@gmail.com)

۳. دانشیار دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) (ghasemi20@yahoo.com)

مقدمه

توجه روزافزون به حقوق زنان در فضای جامعه بین‌المللی به‌ویژه نهادهای حقوق بشری ازجمله تحولات نوین حقوق بین‌الملل تلقی می‌گردد. این تحولات در جهان اسلام نیز انعکاس داشته و همسویی ارزشمندی را میان کشورهای جهان اسلام با روند تحولات جامعه جهانی شاهد هستیم. سازمان همکاری اسلامی همانند سازمان ملل متحد، توجه خاصی را به موضوع حقوق زنان معطوف داشته است.

هنجارسازی بر اساس تحولات روز حقوق بشری، گام مهمی در راستای تحقق حقوق زنان در کشورهای اسلامی بوده است. ارزیابی سه شاخصه نظام توسعه در جهان امروز در بحث حقوق زنان شامل «توسعه جنسیتی»، مقابله با «نابرابری جنسیتی» و مقابله با «شکاف جنسیتی»، محورهای اصلی تبیین‌کننده همسویی و ارتقاء حقوق زنان در کشورها و اعضای سازمان همکاری اسلامی است.

سازمان همکاری اسلامی تلاش نموده است تا درک خود از حقوق زنان را بر مبنای شریعت اسلامی و عرف و معاهدات بین‌المللی در چهارچوب سند تأسیس سازمان، اعلامیه «اوآگادوگو»، سال ۲۰۰۵ و «برنامه عمل سازمان» در خصوص «ارتقاء حقوق زنان» و اسناد متعدد دیگر ارائه دهد. در هفتمین اجلاس وزرای اسلامی در مورد «نقش زنان در پیشبرد توسعه برای کشورهای عضو» در جلسه موسوم به «توانمندسازی زنان در کشورهای عضو: چالش‌ها و چشم‌اندازها» در سال ۲۰۱۸ تعداد ۱۶ قطعنامه مهم در خصوص بهبود شرایط حقوقی، اقتصادی، اجتماعی و امنیتی زنان در کشورهای عضو به تصویب رسید که ارتقاء چشمگیری را در خصوص حقوق نسوان مطرح می‌ساخت.

درک و شناخت این موضوع که تحولات حقوق زنان در سطح جهانی چه تأثیراتی را بر جهان اسلام داشته است از نکات کلیدی ارزیابی آینده تحولات جهان اسلام محسوب می‌شود. آیا موضوع مؤلفه‌های توسعه پایدار و اضلاع آن در حقوق انسانی و به‌ویژه حقوق زنان، بازتابی در جهان اسلام داشته است؟ تبیین جایگاه فعلی تحولات و رویکردهای سازمان همکاری اسلامی در این موضوع برای آینده جهان اسلام و به‌ویژه زنان مسلمان که نیمه مهم جمعیت مسلمانان را تشکیل می‌دهند بسیار حائز اهمیت است.

هدف اصلی مقاله آگاهی یافتن از فرایند تحول حقوق زنان در جهان اسلام و شناخت مواضع و عملکرد سازمان همکاری اسلامی در این زمینه است که می‌تواند به رشد و گسترش مطالعات حقوق

زنان در جهان اسلام منجر شود. بنابراین پرسش اصلی مقاله این است که «با استناد به اسناد سازمان همکاری اسلامی حقوق زنان در جهان اسلام با توجه به سه شاخصه توسعه حقوق زنان، در دو دهه اخیر چه تغییرات و تحولاتی را پشت سر گذاشته است؟» کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی به‌رغم تفاوت‌های ساختاری در سطوح اقتصادی، فرهنگی و حقوقی مشوق مصوباتی در سازمان بوده‌اند که سه شاخصه توسعه در حقوق زنان را همسو با تحولات حقوق بشری ضابطه‌مند می‌سازند. در بحث نظری، ضمن توصیف دو رویکرد در موضوع «توسعه و جنسیت»، رویکرد توسعه پایدار را مبنا قرار داده‌ایم و آن را بیشتر منطبق بر وضعیت فرایند توسعه حقوق و وضعیت زنان در جهان اسلام و سیاست‌های سازمان همکاری اسلامی دانسته‌ایم. تکیه بر اسناد درجه‌یک و گزارش‌های سازمان ملل متحد و سازمان همکاری اسلامی از اولویت‌های این پژوهش است. روش تحقیق مبتنی بر رویکرد توصیفی تحلیلی و تحلیل محتوای اسناد است.

الف - پیشینه پژوهش

در ارتباط با موضوع مطالعه حاضر، تحقیقات و نوشته‌های زیادی به‌ویژه به زبان فارسی وجود ندارد. البته آثاری قابل‌ردیابی است که اجمالاً به آن‌ها اشاره می‌شود. «عدلیه ابوشرف» در مقاله خود با عنوان «زنان در جوامع اسلامی، خواسته عدالت جنسیتی» در سال ۲۰۰۳ با نگاهی کلان عمده‌تاً به بحث پیگیری عدالت جنسیتی در کشورهای اسلامی می‌پردازد و نقش مشوق و یا ایجاد سد نهادهای مذهبی و دولتی را بر پایه دیدگاه فردی خود تبیین می‌کند. مقاله فاقد اطلاعات میدانی و یا آماری است (Abousharaf, 2003). قربان علی عاطفی و همکاران، با محوریت موضوع اشتغال زنان، مرور کلی در زمینه تفاوت نگرش اسلامی با نگرش غربی در خصوص موضوع اشتغال زنان دارند و وضعیت اشتغال زنان را در برخی از کشورهای اروپایی با کشورهای اسلامی مقایسه می‌نمایند. در این مقاله سعی شده است تفاوت‌های این دو نگرش درباره اشتغال زنان بیان و ریشه‌های این تفاوت‌ها تبیین گردد (عاطفی و سایرین، ۱۳۸۶). بدایعی در مقاله ارزشمند خود با عنوان «قوانین اشتغال زنان در برخی کشورهای اسلامی» به بحث

در خصوص قوانین اشتغال در چند کشور نمونه از میان کشورهای اسلامی مانند اردن، مصر، قطر، لبنان، مغرب و ایران می‌پردازد و متغیرهای متنوعی در مباحث حقوق کار را در نظام حقوق این کشورها با موضوعات مشابه در حقوق ایران مقایسه می‌کند (بداغی، ۱۳۸۴). البته مؤلف به علت انتخاب این چند کشور اشاره‌ای نمی‌کند.

الهه کولایی و حافظیان، در سال ۱۳۸۵ موضوع «نقش زنان در توسعه کشورهای اسلامی» را در چهارچوب مقوله توسعه پایدار ارزیابی کرده‌اند (کولایی و حافظیان، ۱۳۸۵). تأکید کولایی بر شاخص‌های توسعه پایدار، نقطه قوت این مقاله محسوب می‌شود هرچند که مقاله سرآغ داده‌های آماری نرفته است.

حمید وردی زاده در مقاله خود با عنوان «بررسی تطبیقی حقوق زن در حقوق جمهوری اسلامی ایران و سایر کشورها» در ۱۳۹۱ موضوع حقوق زن در غرب و ایران را به بحث اجمالی گذاشته است و استفاده ابزاری از زن را به‌عنوان عامل انحرافی در غرب یاد کرده است (وردی زاده، ۱۳۹۱).

«رابرت سی بلیت» در گزارش خود با عنوان «برابری و عدم تبعیض از منظر یک سازمان بین‌المللی مذهبی، سازمان همکاری اسلامی، پاسخی به حقوق زنان و حقوق هویت جنسیتی و جهت‌گیری جنسی» در ۲۰۱۶ نگاه جامعی به اسناد سازمان همکاری اسلامی دارد و سعی دارد وضعیت حقوق مزبور را در اسناد آن بررسی کند. اگرچه توجه محقق به اسناد درجه یک قابل‌تقدیر است ولی مؤلف از ابتدا نگاهی جانب‌دارانه مبنی بر وجود تبعیض و عدم توفیق جهان اسلام در تحقق حقوق مزبور دارد. در واقع نگاه غربی بر مجموعه تحلیل‌های مؤلف سایه افکنده است (Blitt, 2016). دفتر برنامه توسعه سازمان ملل نیز در گزارش تفصیلی خود در ۲۰۱۶ جداول و آمارهای قابل استنادی را از وضعیت کشورهای جهان و در یک گزارش ویژه از وضعیت توسعه انسانی و موضوع توسعه حقوق زنان در کشورهای اسلامی ارائه می‌دهد. البته مبنای گزارش آمار و داده‌های دریافتی از دولت‌های عضو است (Human Development Report Office, 2016).

«موامن گودا» و «نیکلاس» در نوشته خود با عنوان «برابری جنسیتی در کشورهای با اکثریت مسلمان» مدعی می‌شوند که تبعیض جنسیتی در کشورهای با اکثریت مسلمان علیه زنان اعمال می‌شود. از نظر این دو محقق، ریشه این تبعیض، اقتباس قوانین مدنی، حقوقی و کیفری از مقررات مذهبی و اسلامی است. آن‌ها اظهار می‌دارند که مادامی‌که قوانین ماهیت مذهبی داشته باشد این نوع تبعیض‌ها علیه حقوق زنان اعمال می‌گردد (Gouda & Niklas, 2016).

«حسن زوبیر» در گزارشی با عنوان «توسعه انسانی در کشورهای اسلامی، نیاز به بهره‌مندی در قبال میزان درآمد جهانی از منظر اسلامی» در ۲۰۱۹ وضعیت توسعه انسانی در کشورهای اسلامی را ارزیابی می‌کند. وی در گزارش خود از وضعیت زنان در فرایند توسعه، اطلاعاتی ارائه نمی‌دهد (Zubair, 2019).

محمدجواد رزمی و همکاران در ۲۰۱۲ در مقاله‌ای با عنوان «ارتباط میان توانمندسازی زنان و توسعه انسانی در کشورهای اسلامی»، متغیرهای متعدد در توانمندسازی زنان از جمله میزان مشارکت در مراجع قانون‌گذاری و پارلمان را در کشورهای اسلامی ارزیابی می‌کنند (Razmi, 2012).

محیا صفارنیا در مقاله ارزشمندی با عنوان «رویکرد سازمان همکاری اسلامی در زمینه ارتقای حقوق زن» در ۱۳۹۸ ش در خصوص سیاست این سازمان در بحث حقوق زنان به بخشی از اسناد سازمان می‌پردازد (صفارنیا، ۱۳۹۸) و گزارشی از این اسناد ارائه می‌دهد. البته صفارنیا وارد ارائه داده‌های آماری نمی‌گردد (صفارنیا، ۱۳۹۸).

مجموعه وسیعی از اسناد خام نیز از سوی دبیرخانه سازمان همکاری اسلامی انتشار یافته است که مراجعه به آنها و تحلیلشان، به غنای این مطالعه می‌افزاید. ویژگی خاص این مطالعه توجه جامع آن به روند تحولات در دو دهه اخیر و ارائه آمار مستند از تحولات مزبور است.

ب- مبانی نظری

موضوعات مرتبط با مشارکت زنان در فرایند طرح‌های توسعه ملی از دهه ۱۹۷۰ در برنامه کاری سازمان‌های بین‌المللی قرار گرفت. از ۱۹۸۰، مفهوم جنسیت و توسعه به تدریج جایگزین مقوله و عبارت «زن در توسعه» گردید. در مطالعات و برنامه‌های جدید بین‌المللی مفهوم جنسیت^۱ از مفهوم جنس^۲ متمایز گشت. جنس در واقع هویت زیستی، فیزیکی و ژنتیک یک موجود در زمان تولد است که به جنس نر و یا ماده اطلاق می‌گردد. درحالی‌که جنسیت به تعاملات آموخته‌های اجتماعی و انتظاراتی که جامعه از زن و مرد دارد باز می‌گردد. جایگاه و نقش متمایز اجتماعی که هر جامعه به صورت کلی و به ویژه فرهنگ یک جامعه برای زنان و مردان لحاظ می‌کند در موضوع جنسیت تعریف می‌شود (کولایی و همکار، ۱۳۸۵: ۳۵).

1 . Gender

2 . Sex

از سوی دیگر باید توجه داشته باشیم بحث توسعه پایدار در جامعه‌شناسی پدیده‌ای فراگیر و حتی تبدیل به دغدغه اصلی در حوزه جامعه‌شناسی شده است (معصومی جهتلو و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۹۱). توسعه پایدار به عنوان یک فرایند در حالی که لازمه بهبود و پیشرفت است، اساس بهبود وضعیت و رفع کاستی‌های اجتماعی و فرهنگی جوامع پیشرفته را فراهم می‌آورد.

بحث نقش زنان در توسعه یک حوزه مطالعاتی جدید است و آنچه در این چهارچوب بیشتر مورد توجه بوده است مقوله توانمندسازی زنان در برنامه‌ریزی‌های توسعه است. در این رابطه دو دیدگاه مطرح شده است، نخست نگرش تکیه بر اقتصاد سیاسی و مؤلفه‌های اقتصادی و سپس تکیه بر شاخص‌های توسعه پایدار.

از منظر کاظمی و همکاران، رهیافت «زنان و توسعه» از فضای نظریه‌پردازی اقتصاد سیاسی سرچشمه گرفته است. این رهیافت عمدتاً بر ارتباط زنان و فرایندهای توسعه با موضوع «هزینه جنبه بازتولید و تأثیر کار و زندگی زنان بر بخش تولید» متمرکز است. (کاظمی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۴۳) در این رهیافت، زنان باید برای احیای حقوق خود، توانمندی‌های خود را شانه‌به‌شانه با مردان در فرایند تولید ثروت افزایش دهند و ترحمی و امتیاز ویژه‌ای برای زنان وجود ندارد. در این عرصه، توانمندی ابناء بشر، یک فضای رقابتی فردی و جمعی است. این ایده چندان به تفاوت‌های فیزیکی توجهی ندارد و معتقد است در میدان رقابت و مسابقه ادامه حیات، همه، چه مرد و چه زن از یک نقطه، حرکت را آغاز می‌کنند و وظیفه دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی ایجاد فضای برابری برای نقطه آغازین است و نه کوتاه کردن مسیر مسابقه برای زنان. اینکه زنان از نظر قدرت فیزیکی با مردان متفاوت هستند نباید مبنای اعطایی فضا و فرصت بیشتر باشد. چون در میان مردان هم افراد بسیاری هستند که از توان فیزیکی بالای برخوردار نیستند. در این راستا، زنان باید خود را به ابزار فن‌آوری‌های لازم برای برابری با مردان در هر حوزه مجهز کنند. امروزه در بسیاری کشورهای پیشرفته مانند کانادا و آمریکا سخن از حذف ذکر جنسیت از فرم‌های استخدام مشاغل و یا دریافت خدمات است.

اما از منظر کولایی، بحث توسعه حقوق زنان را باید در فضای توسعه پایدار نگریست. از نظر او، بحث توسعه پایدار از عناصر اصلی مورد توجه سازمان‌های جهانی و بین‌المللی است (کولایی و همکار، ۱۳۸۵: ۳۶).

در سال ۱۹۸۷ خانم «گرو برانتلند»^۱ نخست‌وزیر نروژ، برای توسعه جهانی از عبارت توسعه پایدار استفاده کرد و آن را توسعه‌ای اعلام داشت که آینده را با خطر مواجه نکند (زاهدی، ۱۳۹۰: ۹). کمیسیون جهانی محیط‌زیست و توسعه که برای اولین بار این اصطلاح را ارائه داد، توسعه پایدار را به عنوان توسعه‌ای تعریف کرد که نیازهای نسل فعلی را بدون ایجاد اشکال در توانایی نسل‌های آینده در برآوردن احتیاجات خود تأمین می‌کند (مehشوار، ۱۳۷۸).

درباره توسعه پایدار تعاریف متعددی وجود دارد که بعضی از آن‌ها عبارت‌اند از: توسعه پایدار به معنای تلفیق اهداف اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی برای حداکثرسازی رفاه انسان فعلی بدون آسیب به توانایی نسل‌های آتی برای برآوردن نیازهایشان (OECD, 2001:11).

توسعه پایدار واجد سه ویژگی مهم است که هر سه در توانمندسازی زنان در قالب حقوق و گفتمان جنسیتی مؤثر و کمک‌کننده هستند. اول اینکه توسعه پایدار عمدتاً بر توزیع عادلانه منافع تا نقش در تولید استوار است یعنی توسعه پایدار نگاهی بیشتر اخلاق‌مدارانه دارد تا منطق سودآوری، تاکنون دست آوردهای توسعه نصیب مردان می‌شد ولی توسعه پایدار به بهره‌مندی زنان توجه خاص دارد. ویژگی دوم، نگاه به آینده داشتن است، یعنی در روند توسعه پایدار، بازگشت به گذشته و انتقام‌گیری مبنا و هدف نیست بلکه ساخت آینده با شرایط بهتر، هدف و اولویت است. سومین ویژگی تأکید توسعه پایدار، بجای گسترش و افزون سازی منابع، بر پرورش و افزایش توانمندی است (الهه کولایی و همکار، ۱۳۸۵: ۳۹-۴۰)؛ یعنی باید توان مشارکت مؤثر در توسعه پرورش یابد نه صرفاً توزیع مقطعی منابع.

در این راستا به نظر می‌رسد رویکرد فضای جهان اسلام و سازمان همکاری اسلامی توانمندسازی زنان در قالب فرایند توسعه پایدار است و نه نگاه صرفاً منفعت‌طلبی دنیای لجام‌گسیخته سرمایه‌داری.

ج- داده‌ها و تحلیل

۱- تحولات حقوق زنان در جهان اسلام، ابتکارات سازمان همکاری اسلامی در دو

دهه اخیر

در این قسمت، نخست ابتکارات سازمان همکاری اسلامی در قالب نهادسازی و سپس

.....
1 . Gro Brandtland

شاخص‌های توسعه حقوق و وضعیت زنان در کشورهای اسلامی بر اساس داده‌های آماری مورد بحث قرار خواهد گرفت.

۱-۱- نهادسازی در خصوص حمایت از حقوق زنان

در این قسمت، نشست‌ها و اجلاس‌هایی که سازمان مستقیماً به مسائل حقوق زنان اختصاص داده است به موازات اقدامات عملی آن ارائه و ارزیابی می‌گردد.

۱-۱-۱- کنفرانس‌های وزرای سازمان همکاری اسلامی در خصوص زنان

کنفرانس وزرای خارجه اسلامی سازمان همکاری اسلامی در سی و دومین اجلاس خود در صنعا قطعنامه‌ای را تحت عنوان «زنان مسلمان و نقش آنان در توسعه جامعه اسلامی» تصویب کرد و در آن خواستار سازمان‌دهی اجلاس در سطح وزرا برای بررسی موضوع زنان و مطالعه راه‌ها و شیوه‌های گسترش فرصت‌ها برای زنان در تمامی ابعاد حیات اجتماعی جهت ایفای نقش مؤثر در توسعه جوامع اسلامی گردید. متعاقب مصوبه یاد شده، کنفرانس‌های مورد نظر به ترتیب در استانبول ترکیه در سال 2006، قاهره مصر سال 2008، تهران ایران سال ۲۰۱۰، جاکارتا اندونزی 2012، باکو آذربایجان سال 2014 و استانبول ترکیه سال 2016 برگزار شدند (صفاری نیا، ۱۳۹۸: ۴۱).

دومین «کنفرانس وزرا در خصوص نقش زنان در توسعه دول عضو» در قاهره مصر طی ۲۴ و ۲۶ فوریه 2008 برگزار شد. در این کنفرانس پیرو توصیه اولین کنفرانس وزارتی، پیش‌نویس برنامه عمل سازمان همکاری اسلامی برای ارتقای زنان تحت عنوان برنامه عمل قاهره تدوین و تصویب شد. دستور کار کنفرانس مزبور عبارت بود از: دیدگاه دول عضو در خصوص ارتقای زنان در جوامع اسلامی و اولویت‌های اقدام مشترک، رفع فقر، توسعه پایدار و اصل حمایت و منابع ضروری به عنوان بنیادهای اصلی برای تساوی جنسیتی و توانمندسازی زنان در تمامی سطوح مشارکت زنان در سازوکارهای تصمیم‌گیری در سطوح محلی و ملی؛ فرصت‌های برابر برای زنان از طریق اصل آموزش و مراقبت سلامتی و رشد مشارکت و محور تمامی اشکال تبعیض علیه زنان از جمله مبارزه با خشونت علیه زنان؛ بررسی جامع در خصوص وضعیت زنان در جوامع اسلامی؛ پیگیری اجرای برنامه عمل قاهره. در این کنفرانس همچنین تأسیس سازمان پیشرفت زنان که مقر آن در قاهره باشد، تصویب شد OIC/2- (WCOD/2008/REP.FINAL, 2008).

اهداف اعلامی برنامه عمل عبارت بود از:

مشارکت در تصمیم‌گیری: اطمینان از مشارکت زنان در تمام سطوح تصمیم‌گیری سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و نمایندگی فرهنگی.

- آموزش: فراهم آوردن فرصت برابر برای همه زنان و دختران برای دسترسی به آموزش با کیفیت در تمام سطوح آموزش حرفه‌ای و مهارتی و همچنین برنامه‌های سوادآموزی.
- بهداشت: بهبود دسترسی زنان و دختران به خدمات بهداشتی و درمانی با کیفیت، آب تمیز و بهداشتی و همچنین تغذیه مناسب و سالم.
- توانمندسازی اقتصادی: افزایش دسترسی زنان به فرصت‌های اقتصادی برابر در بخش دولتی و خصوصی.

- حمایت اجتماعی: بهبود و اطمینان از نیازهای اجتماعی، ایمنی و رفاه زنان.
- محافظت از زنان در برابر خشونت: مبارزه با انواع خشونت‌های مبتنی بر جنسیت، قاچاق انسان و سایر اقدامات مضر سنتی علیه زنان و دختران. مبارزه با اشکال مختلف خشونت علیه زنان و دختران از جمله محرومیت از فرصت‌ها و استفاده کامل از حقوق آن‌ها از طریق اقدامات پیشگیرانه و مقررات بازپروری برای قربانیان و مجازات مجرمان.
- زنان در شرایط بحرانی: اطمینان از حمایت زنان و دختران و دسترسی به کمک‌های بشردوستانه در هنگام درگیری مسلحانه، فاجعه طبیعی و انسانی، اشغال خارجی، آوارگی اجباری و سایر موقعیت‌های آسیب‌پذیر، مخصوصاً زنان روستایی. کشورهای عضو همچنین بر اساس قطعنامه ۱۳۲۵ شورای امنیت سازمان ملل می‌کوشند نقش زنان را در حل منازعات، صلح و امنیت ارتقاء دهند.

- زنان در بلایای طبیعی: کمک‌های بشردوستانه برای زنان و محافظت از آن‌ها در هنگام بلایای طبیعی، به‌ویژه در مناطق روستایی.

- زنان در درگیری مسلحانه: اتخاذ کلیه اقدامات پیشگیرانه و محافظتی لازم برای مبارزه با انواع خشونت علیه زنان در درگیری‌های مسلحانه و موقعیت‌های پس از درگیری، اشغال خارجی، آوارگی اجباری و سایر اشکال ساخته‌شده توسط انسان، مانند سوءاستفاده جنسی و قاچاق انسان. کشورهای عضو OIC همچنین نقش زنان را در حل و فصل منازعات تشویق می‌کنند (OPAAW, 2016).

سومین کنفرانس وزارتی در خصوص نقش زنان در توسعه دول عضو سازمان همکاری اسلامی در تهران از ۱۹ تا ۲۱ دسامبر ۲۰۱۰ با عنوان «زنان، خانواده و اقتصاد»^۱ برگزار شد. در این کنفرانس مسائل و چالش‌های پیش روی زنان در کشورهای عضو به‌ویژه موضوع زنان، خانواده و اقتصاد با هدف قادر ساختن زنان به مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی همگام با ایفای نقش اساسی آن‌ها در خانواده مورد بررسی قرار گرفت. در اعلامیه پایانی این کنفرانس در ۴۲ ماده با به رسمیت شناختن حقوق برابر تمامی زنان، صرف نظر از دین و رنگ و نقش مهم و خلاقانه آنان در خانواده، به نقش زنان در مدیریت مصرف در خانواده، نفوذ زنان در اصلاح الگوی مصرف در خانواده و در آموزش به نسلی پیشرو با الگوی مصرف پایدار تأکید شده است. همچنین با صحنه گذاشتن بر نقش زنان در خانواده و حمایت از آنان در برابر هرگونه آسیبی، فراهم آوردن فرصت‌های شغلی برای زنان که نوآوری آنان را توسعه دهد، مورد تأیید قرار گرفته است. در این کنفرانس از پیشنهاد جمهوری اسلامی ایران برای تأسیس یک مرکز مطالعات خانواده به عنوان یک نهاد علمی پژوهشی استقبال شده است (Tehran Declaration, 2010).

چهارمین کنفرانس نقش زنان در توسعه کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی در جاکارتای اندونزی در ۴ - ۶ دسامبر ۲۰۱۲ تحت عنوان تقویت مشارکت و نقش زنان در توسعه اقتصادی کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی برگزار شد. در اعلامیه پایانی این کنفرانس با به رسمیت شناختن اهمیت خانواده در فرایند پیشرفت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جوامع اسلامی و اینکه موضوع خانواده باید همچنان بخشی از گفتگوها در تمامی جلسات مربوط به زنان در سازمان همکاری اسلامی باشد نسبت به تحقق رویکرد جنسیتی به‌عنوان راهبردی کلیدی برای حصول تساوی جنسیتی، عدالت جنسیتی و توانمندسازی زنان در تمامی حوزه‌ها ابراز تعهد شده است. همچنین با هدف توانمندسازی زنان برای مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی، همگام با اجرای نقش اصلی آن‌ها در خانواده بر ضرورت ارائه فرصت‌های برابر برای زنان در بازار کار و تسهیل دسترسی آنان به ابزارهای لازم از جمله امکانات مالی تأکید شده است. در این کنفرانس فقر به عنوان مانع اصلی توانمندسازی زنان به شمار آمده و بر ضرورت رفع فقر زنان و قانون‌گذاری مناسب جهت کاهش محرومیت اقتصادی و اجتماعی زنان و بهبود شرایط مادی و معنوی آنان تأکید گردیده است. در این کنفرانس از دولت‌های عضو خواسته شد تا اساسنامه سازمان پیشرفت زنان را امضا کرده و بدان ملحق شوند تا سازمان قادر شود به وظایف خود عمل و نقش زنان در توسعه اقتصادی دولت‌های عضو سازمان همکاری اسلامی

تقویت شود (OIC/4-WCOD/2012/DEC/FINAL, 2012).

در پنجمین کنفرانس نقش زنان در توسعه دول عضو سازمان همکاری اسلامی با عنوان نقش زنان در توسعه پایدار در باکوی جمهوری آذربایجان طی 20 - 21 اکتبر 2014 مباحث ذیل مورد بحث قرار گرفتند: توانمندسازی زنان، رفع فقر، حصول تساوی جنسیتی، افزایش مشارکت زنان در سازوکارهای تصمیم‌گیری، فراهم آوردن فرصت‌های برابر برای زنان در جامعه از جمله دسترسی به آموزش با کیفیت و مراقبت سلامتی، رفع تمامی اشکال تبعیض علیه زنان از جمله مبارزه با خشونت علیه زنان و توسعه معیارها و مطالعات معطوف به عمل. در این کنفرانس توصیه شد که باید یک ارزیابی از برنامه عمل ارتقای زنان به عمل آید (صفاری نیا، ۱۳۹۸: ۴۴).

ششمین کنفرانس وزارتی زنان در استانبول ترکیه با عنوان جایگاه زنان در کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی در پرتو چالش‌های موجود طی 1 تا 3 نوامبر سال 2016 برگزار شد. در این کنفرانس قطعنامه‌ای تصویب شد در خصوص تأسیس یک شورای مشورتی زنان که به عنوان یک سازوکار مشاوره‌ای برای کنفرانس عمل نماید و توصیه‌های راهبردی در خصوص موضوعات مرتبط با توانمندسازی و ارتقای زنان ارائه دهد. در این قطعنامه از دولت‌های عضو خواسته شده است تا زنان شاخص را به عنوان نامزد برای عضویت در شورا معرفی نمایند و هر سه گروه جغرافیایی با مشورت از میان کاندیداهای خود سه نفر را انتخاب نمایند. شورا شامل 9 عضو خواهد بود که به مدت 2 سال و با امکان تمدید یک دوره دیگر به انجام وظیفه می‌پردازند. در این کنفرانس برنامه عمل ارتقای زنان و سازوکار اجرایی آن نیز مورد بازنگری قرار گرفت. همچنین از دول عضو خواسته شد که اساسنامه سازمان توسعه زنان را تصویب نمایند (OIC/6-WCOD/2016/DEC/FINAL, 2016).

۱-۱-۲- سازمان توسعه زنان^۱ سازمان همکاری اسلامی

همان‌گونه که در مباحث پیشین ارائه شد، برنامه عمل سازمان همکاری اسلامی برای ارتقای زنان خواستار تأسیس یک ارگان فرعی سازمان همکاری اسلامی شد که مأمور پرداختن به نقش زنان در پیشرفت جوامع کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی باشد. در همین راستا در ماه مه 2010، شورای وزرای خارجه سازمان همکاری اسلامی اساسنامه ۱۵ ماده‌ای سازمان توسعه زنان را تصویب کرد. بر اساس ماده ۲ اساسنامه، این سازمان به عنوان یک سازمان تخصصی شکل گرفته است و مقر آن

.....
1 . Women Development Organization

قاهره پیش‌بینی شد (OIC/37-CFM/2010/ORG/SG.REP.2).

سازمان توسعه زنان با اجرای قطعنامه‌ها و توصیه‌نامه‌های سازمان همکاری اسلامی موظف به نظارت بر روند ارتقای نقش زنان در کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی با ظرفیت‌سازی، مهارت و توانمندسازی به طرق مختلف از جمله آموزش و بازپروری مطابق با اصول ارزش‌های اسلامی است (Blitt, 2016:32). در ماده پنج اساسنامه سازمان تصریح شده که این نهاد باید نقش اسلام در محافظت از حقوق زنان مسلمان به ویژه در مجامع بین‌المللی را که سازمان در آن‌ها دخیل است، برجسته سازد. اهداف و وظایف در نظر گرفته شده در اساسنامه این سازمان به نهاد مزبور اجازه نمی‌دهد که مستقیماً در گفتمان حقوق بشر زنان ورود کند. در عوض، هدف آن تسهیل مشارکت زنان در توسعه و مواجهه با کلیشه‌های منفی از زنان در جوامع مسلمان تعیین شده است. کشورهای عضو عبارتند از مصر، گابون، امارات، مالی، جیبوتی، کومور، بنین، جمهوری اسلامی موریتانی، اندونزی، پاکستان، گامبیا، ترکیه، عربستان سعودی، گینه، چاد، کویت، لیبی، بوركینافاسو، یمن، نیجر، کامرون.

اهداف سازمان شامل برجسته‌سازی نقش اسلام در حفظ حقوق زن مسلمان به ویژه در عرصه‌های بین‌المللی می‌گردد. این سازمان بیشتر نقش مشوق کشورهای اسلامی را برای توسعه حقوق زنان ایفاء می‌کند. سازمان دارای تشکیلات نظارتی بر کشورها نیست ولی دارای یک شورا و مدیر اجرایی است که هر ۴ سال یکبار انتخاب می‌شود. رویکرد سازمان بیشتر ارائه سیاست‌های آموزشی برای کشورهای عضو است.

۱-۲- اجرای ساختن سیاست‌ها و برنامه‌ها

مهم‌ترین رویکرد اخیر سازمان همکاری اسلامی در بحث حقوق زنان، اجرایی ساختن «برنامه عمل سازمان برای ارتقاء جایگاه زنان» در ۲۰۰۸ است.

۱-۲-۱- برنامه عمل سازمان همکاری اسلامی برای ارتقای جایگاه زنان

این برنامه به دنبال منشور جدید سازمان همکاری اسلامی تدوین شد و اولین تلاش هماهنگ سازمان برای پرداختن به موضوع تبعیض علیه زنان بود. در مقدمه سند آمده است: «زنان امروزه از طرد و به حاشیه رانده شدن رنج می‌برند و با مشکلاتی مواجه می‌باشند که مانع از مشارکت آن‌ها در حیات اجتماعی و سایر حوزه‌ها می‌گردد. در حالی که برنامه عمل به چالش آداب و رسوم تبعیض آمیز در حصول برابری زنان اشاره می‌کند اما تعریف برنامه از برابری مبتنی بر هنجارهای مذهبی است که نقش

خاصی برای زنان قائل است و متفاوت از مردان است و مجموعه حقوق و وظایف مختص به آنان نه همان حقوق و وظایف مشترک با مردان مد نظر است.

در مقدمه برنامه عمل سازمان همکاری اسلامی برای ارتقای جایگاه زنان به تعهدات دولت‌های عضو سازمان همکاری اسلامی در قبال اسناد و پیمان‌نامه‌های بین‌المللی به ویژه اعلامیه و برنامه عمل پکن مصوب چهارمین کنفرانس جهانی زنان ۱۹۹۵، بیست و سومین اجلاس ویژه مجمع عمومی با عنوان ۲۰۰۰، «تساوی جنسیتی، توسعه و صلح برای قرن ۲۱» و الحاق به اصول پیمان‌نامه منع تمامی اشکال تبعیض علیه زنان مطابق با ارزش‌های اسلامی عدالت و برابری و اولین کنفرانس وزارتی سازمان در خصوص زنان در استانبول اشاره شده است.

این برنامه به عنوان سندی برای یافتن راه‌ها و شیوه‌های حمایت از زنان در برابر عدم تساوی و تمامی اشکال تبعیض علیه زنان و بهبود شرایط و ارتقاء جایگاه زنان به شمار آمده است. در مقدمه سند مزبور به چشم‌انداز کلی سازمان همکاری اسلامی در خصوص موارد تالی پرداخته شده است: پیشرفت زنان بر پایه عدالت اجتماعی، توجه متمایز به زنان، آموزش زنان، در تمامی سطوح؛ افزایش مشارکت زنان در سازوکارهای تصمیم‌گیری از سطوح محلی تا ملی؛ ارائه فرصت‌های برابر برای زنان از طریق دسترسی به آموزش باکیفیت، مراقبت سلامتی و مشارکت؛ رفع تمامی اشکال تبعیض از جمله مقابله با خشونت علیه زنان. در نهایت، دولت‌های عضو متعهد به انجام اقداماتی در جهت بهبود دستاوردها برای زنان در حوزه‌های آموزش، سلامت، مشارکت سیاسی، پایداری اقتصادی، رفاه و عدالت اجتماعی و تعادل کار زندگی شده‌اند.

۱-۲-۲- سازوکار اجرایی برنامه و تحولات آن

در سومین کنفرانس وزرای همکاری اسلامی در خصوص نقش زنان در دسامبر ۲۰۱۰ در تهران، سازوکار اجرایی برنامه عمل سازمان برای ارتقای زنان مورد تصویب قرار گرفت. در این سازوکار اجرایی، بیست اقدام در سطح دولت‌های عضو و سازمان، سه اقدام در سطح جامعه مدنی و پنج اقدام برای رسانه‌ها در نظر گرفته شده است. چند سال بعد، برنامه عمل سازمان همکاری اسلامی برای ارتقاء زنان مورد بازنگری قرار گرفت و برنامه عمل جدید در ششمین اجلاس وزرا در خصوص نقش زنان در توسعه کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی در نوامبر ۲۰۱۶ در ترکیه تصویب شد. در این برنامه عمل جدید ۹ هدف برشمرده شده‌اند: مشارکت در تصمیم‌گیری، آموزش،

سلامت، توانمندسازی اقتصادی، حمایت اجتماعی، حمایت از زنان در برابر خشونت، زنان در شرایط بحران، زنان در بلایای طبیعی و زنان در منازعات مسلحانه. ذیل این اهداف، اهداف فرعی دیگری ذکر شده‌اند (OPAAW.2016).

در سال 2016، سازوکار اجرایی گذشته مربوط به برنامه عمل ارتقای زنان نیز مورد بازنگری قرار گرفت و سازوکار اجرایی جدید به صورت ماتریکس تنظیم شد که در آن اهداف، تدابیر، معیارها، ارکان مسئول و چارچوب زمانی اجرا همانند سازوکار اجرایی برنامه عمل 2025 تنظیم شده است. در برنامه عمل جدید برای زنان، بر سلامت و ترویج فعالیت‌های اقتصادی زنان مبتنی بر آموزه‌های اصیل اسلام تأکید شده و اینکه حقوق زنان در دولت‌های عضو باید مورد احترام و رعایت قرار گرفته و به نحوی که زنان توانمند شده و مشارکت فعال و کامل در عرصه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی داشته باشند تا با بهره‌مندی از حقوق خود و ایفای وظایفشان، به ترویج گفتگو و تعامل سازنده در جهت کمک مؤثر به ملت‌سازی بپردازند. همچنین تصریح گردیده است که در چارچوب برنامه عمل ده‌ساله دولت‌های عضو در جهت تهیه پیش‌نویس میثاق حقوق زنان در اسلام که خواستار عدالت جنسیتی در تمامی عرصه‌های زندگی می‌باشد اقدام خواهند کرد. اهداف برنامه یاد شده حول چهار محور تجلی‌یافته که عبارت‌اند از رفع فقر، حصول توسعه پایدار و اصل حمایت و منابع کافی به‌عنوان عناصر لازم برای حصول تساوی جنسیتی و توانمندسازی زنان (OPAAW.2016).

طی نهمین نشست «کمیسیون مستقل حقوق بشر سازمان» (IPHRC)^۱ در جده در سال ۲۰۱۶ به تفصیل در زمینه «تأثیر توانمندسازی زنان بر توسعه پایدار کشورهای عضو»^۲ بر نقش مهم زنان (که در بیشتر کشورها بیش از ۵۰٪ از کل جمعیت را تشکیل می‌دهند) در توسعه کشورهای خود، به‌ویژه اطمینان از پایداری توسعه اجتماعی، اقتصادی و اکولوژیکی، تأکید شد. در همین راستا، اتخاذ رویکردهای جنسیتی حساس به توسعه پایدار با در نظر گرفتن نیازها، نگرانی‌ها، دانش، بنگاه‌های اقتصادی و مهارت‌های زنان و توزیع عادلانه منابع مورد تأکید قرار گرفت. در این نشست همچنین بر اسلام بر توانمندسازی زنان در تربیت خانواده‌ای مستحکم و یکپارچه از طریق مشارکت هماهنگ با سایر اعضای خانواده تأکید گردید (OIC-IPHRC 9th SESSION, 2016).

نشست مزبور اعلام می‌دارد که خشونت و تبعیض علیه زنان مانعی در دستیابی به اهداف برابری،

1 . The OIC Independent Permanent Human Rights Commission

2 . IMPACT OF WOMEN EMPOWERMENT ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF MEMBER STATES

توسعه و صلح است و بر همین اساس از کشورهای عضو می‌خواهد تا قانون لازم در این موضوع تصویب کرده و به اجرا گذارند به نحوی که از اثربخشی آن در رفع انواع تبعیض علیه زنان نیز اطمینان حاصل شود. نشست از دول عضو سازمان می‌خواهد گام‌های مشخصی از جمله سیاست‌های تقنینی برای ایجاد فضای مشارکت کامل و برابر زنان در تصمیم‌گیری‌ها از جمله حل اختلافات، صلح‌سازی و روند آن که پیشرفت پایدار را تضمین می‌کند، انجام دهند. از نظر سازمان، اهمیت برابری جنسیتی و پرهیز از نقش کلیشه‌ای زنان فرایندی است که باید در همه سطوح از طریق آموزش و آموزش مناسب مورد توجه دولت‌ها قرار گیرد. کشورهای عضو می‌توانند توانمندسازی زنان و اهمیت خانواده را در برنامه‌های آموزش حقوق بشر در همه سطوح ادغام کنند. از رهبران و علمایی دینی خواسته می‌شود در ایجاد اجماع عمومی برای به چالش کشیدن تابوهای اجتماعی، تغییر عقاید و بسیج حمایت از مسائل مربوط به زنان، فعالیت کنند.

از مردان و پسران خواسته می‌شود به عنوان عوامل و ذینفعان تغییر در مسیر دستیابی به برابری جنسیتی و توانمندسازی همه زنان و دختران و به عنوان یاوران حرکت در مسیر حذف انواع تبعیض‌ها و خشونت‌ها علیه زنان و دختران فعال شوند (OIC-IPHRC 9th SESSION, 2016).

۱-۲-۳- برنامه ده‌ساله ۲۰۱۶-۲۰۲۵

سازمان به منظور پیش‌بینی اهداف کلان در چهارچوب برنامه ده‌ساله، بعد از سال 2015، برنامه‌های جدید برای دوره زمانی 2016 - 2025 را در اجلاس سیزده سران سازمان در آنکارا در آوریل 2016 تصویب کرد. این برنامه بر اصول منشور جدید سازمان متکی است و متمرکز بر هجده موضوع اولویت‌دار و یکصد و هفت هدف محوری است (صفاری نیا، ۱۳۹۸: ۳۶). این برنامه عمل اجرایی در چهل و چهارمین نشست شورای وزرای خارجه سازمان در جولای 2017 در آبیجان پایتخت قبلی ساحل عاج تصویب شد.

برنامه عمل 2025 شامل یک مقدمه و دو بخش است. در بخش اول یا عنوان «منطق انتخاب» هجده عرصه به عنوان حوزه‌های واجد اولویت مورد اشاره قرار گرفته و در بخش دوم به اصولی که این برنامه با تکیه بر آن‌ها شکل گرفته پرداخته شده است. از میان هجده موضوع اولویت‌دار، محور سیزدهم به موضوع ارتقاء زنان، رفاه خانواده و تأمین اجتماعی پرداخته است (صفاری نیا، ۱۳۹۸: ۳۶).

۱-۲-۴- هفتمین کنفرانس وزرای اسلامی در مورد نقش زنان در پیشبرد توسعه برای کشورهای عضو

در کنفرانس مزبور که با عنوان «جلسه توانمندسازی زنان در کشورهای عضو: چالش‌ها و چشم‌اندازها» در اوآگادوگو، بورکینافاسو ۲۰۱۸ برگزار شد ۱۷ قطعنامه با عناوین متعدد مرتبط با نقش زنان در توسعه تصویب شد^۱ (Ouagadougou, 2018).

بر اساس قطعنامه نخست با عنوان «توسعه برای زنان فلسطینی»^۲ اعلام می‌شود که اشغالگری اسرائیل همچنان مهم‌ترین مانعی است که زنان فلسطینی را از پیشرفت، خوداتکایی و تعامل در توسعه جامعه خود بازمی‌دارد و اشغالگری اسرائیل در حقوق زنان و دختران فلسطینی را تقبیح می‌کند. قطعنامه سپس از کشورهای عضو می‌خواهد که در جهت وادار کردن اسرائیل، به پیروی کامل از مفاد و اصول اعلامیه بین‌المللی حقوق بشر، مقررات پیوست شده با کنوانسیون چهارم لاهه از ۱۸

۱. ۱- قطعنامه W-۷/۱ در مورد توانمندسازی زنان فلسطینی.
- ۲- قطعنامه W-۷/۲ در مورد ارتقاء علوم، فناوری، مهندسی و آموزش ریاضی به زنان جوان.
- ۳- قطعنامه W-۷/۳ درباره جایزه OIC برای دستاوردهای زنان.
- ۴- قطعنامه W-۷/۴ درباره اقدام مشترک برای توانمندسازی زنان پناهنده و آواره.
- ۵- قطعنامه W-۷/۵ در مورد ابتکارات و اقداماتی که تحت ریاست ترکیه در ششمین جلسه کنفرانس انجام شده است.
- ۶- قطعنامه W-۷/۶ درباره شرایط جایزه OIC برای دستاوردهای زنان.
- ۷- قطعنامه W-۷/۷ در مورد دستورالعمل‌های تهیه، تهیه و ارائه گزارش‌های اجرای OPAAW.
- ۸- قطعنامه W-۷/۸ درباره شورای مشورتی زنان کنفرانس.
- ۹- قطعنامه W-۷/۹ در مورد نقش زنان در حل اختلافات و صلح اجتماعی (با توجه به قطعنامه ۱۳۲۵ سازمان ملل).
- ۱۰- قطعنامه W-۷/۱۰ در مورد عمومی‌سازی مفهوم بانک خانواده در کشورهای عضو OIC.
- ۱۱- قطعنامه W-۷/۱۱ در مورد ایجاد بازار دائمی محصولات زنان و توانمندسازی زنان در اردن.
- ۱۲- قطعنامه W-۷/۱۲ در مورد تغییر نام کنفرانس به "کنفرانس وزرای OIC در مورد زنان".
- ۱۳- قطعنامه W-۷/۱۳ در مورد توانمندسازی سیاسی و ارتقای رهبری زنان.
- ۱۴- قطعنامه W-۷/۱۴ در مورد توانمندسازی اقتصادی زنان.
- ۱۵- قطعنامه W-۷/۱۵ در مورد توانمندسازی اجتماعی زنان.
- ۱۶- قطعنامه W-۷/۱۶ در مورد حمایت از زنان.
- ۱۷- قطعنامه W-۷/۱۷ در مورد ایجاد کمیته انتخاب OIC برای توانمندسازی زنان

2. Development of Palestinian Women

اکتبر ۱۹۰۷، کنوانسیون ژنو «حفاظت از افراد غیرنظامی در زمان جنگ» و اصول و میثاق‌های مربوط به حقوق بین‌الملل تلاش کنند.

قطعنامه همچنین از جامعه بین‌المللی می‌خواهد تا مسئولیت‌های خود را در قبال مردم فلسطین به عهده گرفته و همچنان توجه لازم را جهت ارتقاء و حمایت از حقوق زنان و دختران فلسطینی موردتوجه قرار دهد. در ادامه قطعنامه از کشورهای عضو می‌خواهد تعهدات خود در موردبازسازی غزه را رعایت کرده و کمک‌های بشردوستانه مورد نیاز را برای کاهش درد و رنج زنان و دختران فلسطینی در نوار غزه ارائه دهند.

در قطعنامه دوم موسوم به «ارتقا آموزش علوم، فناوری، مهندسی و ریاضیات برای زنان»^۱ از کشورهای عضو می‌خواهد تا اقدامات قانونی و اجرایی برای ارائه برنامه‌های توسعه برای زنان، باهدف جبران فاصله بین آموزش زنان و تقاضاهای بازار کار اتخاذ کنند.

در قطعنامه هشتم با عنوان «نقش زنان در توسعه کشورهای عضو سازمان»^۲ تأکید ویژه‌ای بر روند نقش زنان برای توسعه کشورهای عضو دارد (Resolutions Adopted by The Seventh... 2018).

۲- شاخص‌های توسعه حقوق و یافته‌های پژوهش در زمینه حقوق زنان در کشورهای اسلامی بر اساس داده‌های آماری

اکثر شاخص‌های بین‌المللی سنجش وضعیت زنان، که نابرابری جنسیتی را در مؤلفه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و سلامت می‌سنجند، به شاخص‌های سه‌گانه توسعه جنسیتی^۳، شاخص نابرابری جنسیتی^۴ و شاخص شکاف (فاصله) جنسیتی^۵ توجه دارند.

شاخص توسعه جنسیتی که توسط برنامه توسعه سازمان ملل متحد^۶ تعریف و منتشر شده است، تفاوت‌های جنسیتی در دستاوردهای توسعه انسانی را با در نظر گرفتن نابرابری‌های بین زنان و مردان در سه بعد اساسی توسعه انسانی با استفاده از مؤلفه‌های مشابه در توسعه انسانی اندازه‌گیری می‌کند.

- 1 . Promoting Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) Education for Women
- 2 . The Role of Women in the Development of the OIC Member States
- 3 . Gender Development Index (GDI)
- 4 . Gender Inequality Index (GII)
- 5 . Gender Gap Index (GGI)
- 6 . UNDP

شاخص توسعه انسانی ۱ یک اندازه‌گیری خلاصه از میانگین دستاوردها در ابعاد کلیدی توسعه انسانی است: برخورداری از یک زندگی طولانی و سالم، آگاه بودن و داشتن استاندارد مناسب زندگی ۲. شاخص مزبور میانگین هندسی شاخص‌های عادی شده در هر سه بعد است، شامل «بعد سلامت با امید به زندگی در بدو تولد»، «وضعیت تحصیل با میانگین سال‌های تحصیل برای بزرگسالان با سن ۲۵ سال و بیشتر» و نهایتاً سال‌های مورد انتظار برای تحصیل در مدرسه برای کودکان در سن ورود به مدرسه (World Resources Institute, 2020).

شاخص نابرابری جنسیتی را می‌توان در سه جنبه مهم توسعه انسانی شامل بهداشت باروری، توانمندسازی و میزان مشارکت اقتصادی زنان در اقتصاد جامعه سنجید. این شاخص نشان دهنده کاهش ظرفیت بالقوه توسعه انسانی هر کشور به دلیل نابرابری جنسیتی است (فروتن، ۱۳۹۶: ۱۳۱). مجمع جهانی اقتصاد نیز در سال ۲۰۰۶ شاخص جدیدی به نام شکاف یا فاصله جنسیتی را معرفی کرد. هدف از ارائه این شاخص فراهم شدن امکان بررسی مقایسه‌ای میزان کاهش فاصله مزبور بین کشورها و همچنین برای یک کشور در طول زمان بود. بر این اساس، این شاخص مستقل از سطح توسعه‌یافتگی کشورها محاسبه می‌شود. مقادیر به دست آمده از این شاخص نشان‌دهنده میزان کاهش نابرابری جنسیتی بین زنان و مردان در ابعاد مشارکت و فرصت‌های اقتصادی، دستاوردهای آموزشی، توانمندسازی سیاسی، سلامتی و بهداشت است (فروتن، ۱۳۹۶: ۱۳۲).

مجمع مزبور از ۲۰۰۶ سالانه گزارش شاخصی به نام «گزارش جهانی شکاف (فاصله) جنسیتی» را تهیه می‌کند تا بدین ترتیب میزان تفاوت‌ها بر اساس جنسیت را ثبت کند و پیشرفت در این مسیر را ردیابی کند. در این گزارش‌های سالانه، مجمع از شاخص منحصر به فرد خود به نام شاخص شکاف جنسیتی استفاده می‌کند که چهار بعد اصلی را پوشش می‌دهد:

الف- مشارکت اقتصادی و فرصت‌ها

ب- پیشرفت تحصیلی؛

ج- بقای سلامتی؛

د- توانمندسازی سیاسی.

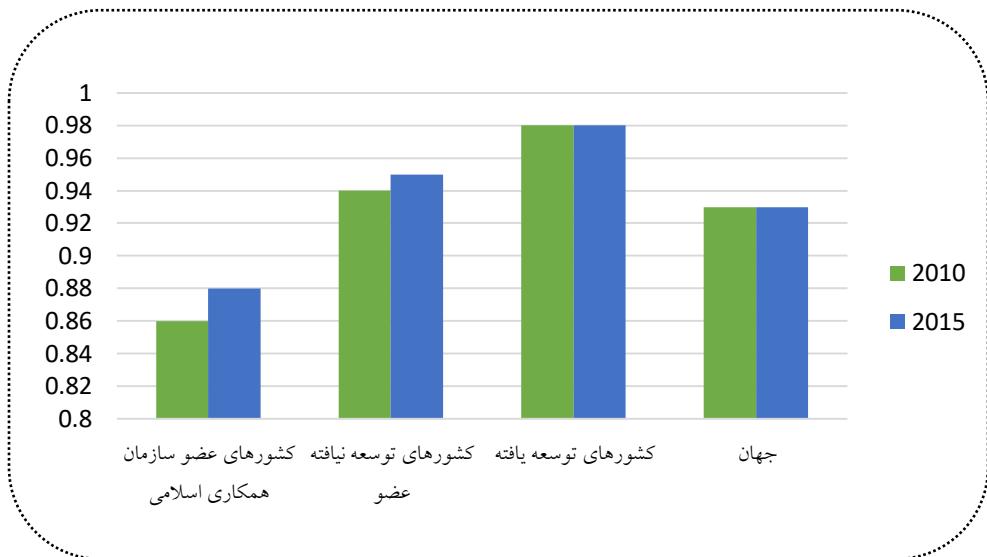
1. Human Development Indicator

2. A long and healthy life, being knowledgeable, and a decent standard of living

۲-۱- شاخص توسعه جنسیتی

در اینجا با توجه به شاخص توسعه جنسیتی به میزان پیشرفت وضعیت و حقوق زنان در جهان اسلام در مقایسه با مجموعه جامعه جهانی پرداخته می‌شود. با توجه به مؤلفه‌های متنوع این شاخص، چند نمونه از موارد مهم که اهمیت بیشتری در ترسیم وضعیت مقایسه‌ای آن‌ها در جهان اسلام با جامعه جهانی دارد در قالب نمودار و جداول ارائه می‌شود.

نمودار مقایسه‌ای این شاخص در سال ۲۰۱۶ وضعیت کلی این شاخص را میان کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی و جهان ترسیم می‌سازد (Human Development Report Office, 2016).

نمودار شماره ۱: مقایسه شاخص توسعه جنسیتی زنان در کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی و جهان سال‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۱۵

همان‌طور که نمودار حاکی است سیر توسعه جنسیتی در کشورهای سازمان همکاری اسلامی طی سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۵ روند افزایشی داشته است و این حکایت از مسیر مثبت حقوق زنان در فضای کشورهای اسلامی دارد. جدول شماره ۱ وضعیت بخشی از شاخص‌های توسعه جنسیتی را به صورت تطبیقی ترسیم کرده است.

جدول شماره ۱: وضعیت اجزاء شاخص توسعه جنسیتی در کشورهای عضو، جهان و

در حال توسعه (۲۰۱۶)

میانگین کشورهای در حال توسعه	میانگین کشورهای جهان	میانگین کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی	
۰.۹۱۳	۰.۹۳۸	۰.۸۶۹	نرخ توسعه جنسیتی
۳.۷	۴.۲	۵.۲ سال	تفاوت در امید به زندگی (میان زن و مرد)
-۰.۱	۰.۱	۰.۵ سال	تفاوت سال‌های تحصیلی مورد انتظار (میان زن و مرد)
۲	۱.۸	۲.۹	نسبت حقوق دریافتی (مرد/زن)

(Source: Human Development Report Office, 2016:7)

همان‌طور که در جدول شماره ۱ مشاهده می‌شود در دو شاخصه توسعه جنسیتی وضعیت کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی تفاوت چشمگیری با سایر نقاط جهان ندارد. به‌طور مثال اگر میانگین امید به زندگی نزد زنان ۶۵ سال و مردان ۵۹.۸ سال باشد، میانگین تفاوت امید به زندگی بین مردان و زنان در کشورهای عضو سازمان برابر ۵.۲ سال است. این رقم در کشورهای جهان برابر ۴.۲ و در کشورهای در حال توسعه ۳.۷ سال است و یا در مورد شاخص نسبت حقوق دریافتی، میانگین تفاوت حقوق مردان و زنان رقم ۲.۹ است که این رقم در کشورهای جهان برابر ۱.۸ و در کشورهای در حال توسعه ۲ است.

پس میان جهان اسلام و جامعه جهانی تفاوت چشمگیری وجود ندارد. ولی میانگین شاخص سال‌های مورد انتظار برای تحصیل در کشورهای اسلامی میان زنان و مردان، افزایش محسوسی از همین شاخص در جهان و کشورهای در حال توسعه دارد و این بیانگر این است که مقوله میزان انتظارات مردم در کشورهای اسلامی در خصوص رقم سنوات تحصیلی زنان به مراتب کمتر از مردان است و احساس نیاز جدی به مقوله طولانی شدن و یا تکمیل روند دارد.

۲-۲- شاخص نابرابری جنسیتی

در جدول شماره ۲، اجزاء شاخص نابرابری جنسیتی ارائه شده است. همان‌طور که ارقام جدول اشعار دارد میانگین نرخ نابرابری جنسیتی در کشورهای عضو سازمان از میانگین جهانی و کشورهای در حال توسعه کمی بیشتر است.

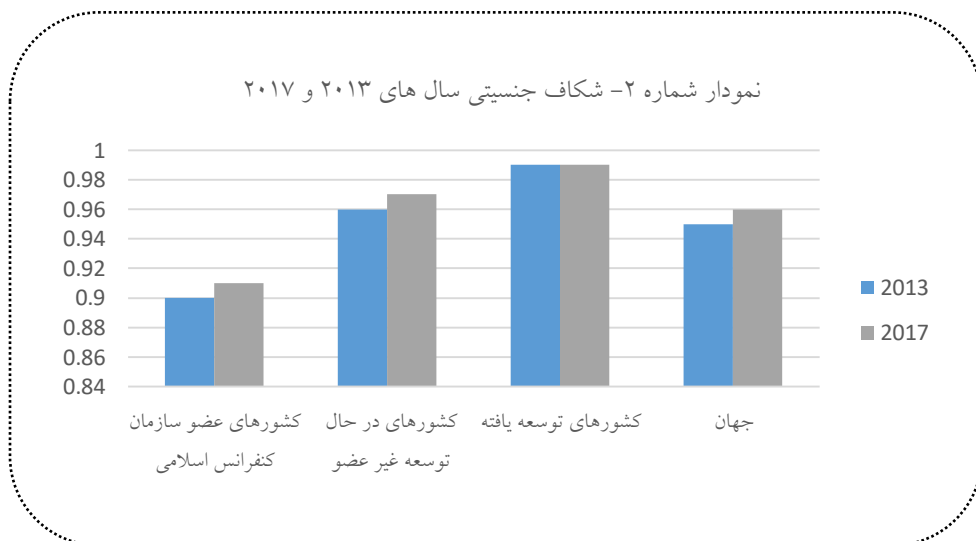
تحول حقوق زنان در جهان اسلام در دو دهه اخیر با توجه به شاخص‌های توسعه با تأکید بر رویکرد...

جدول شماره ۲: وضعیت نرخ نابرابری جنسیتی بر اساس شاخص‌های آن در کشورهای عضو، جهان و در حال توسعه (۲۰۱۶)

کشورهای در حال توسعه	جهان	کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی	
۰.۴۶۹	۰.۴۴۳	۰.۵۴۵	نرخ نابرابری جنسیتی
۲۳۱	۲۱۶	۳۱۴	نسبت مرگ‌ومیر در دوره بارداری و زایمان
۴۸.۸	۴۴.۷	۶۸.۱	زایمان در سنین نوجوانی (۱۰ تا ۱۹ سالگی)
۲۱	۲۲.۵	۱۷.۲	نسبت کرسی‌های زنان در پارلمان
-۱۱.۷	-۸.۹	-۹.۵	تفاوت در نسبت تقسیم جمعیت با تحصیلات حداقل متوسطه (میان زن و مرد)
-۲۹.۵	-۲۶.۶	-۳۸	تفاوت در مشارکت نیروی کار (میان زن و مرد)

(Source: Human Development Report Office. 2016:9)

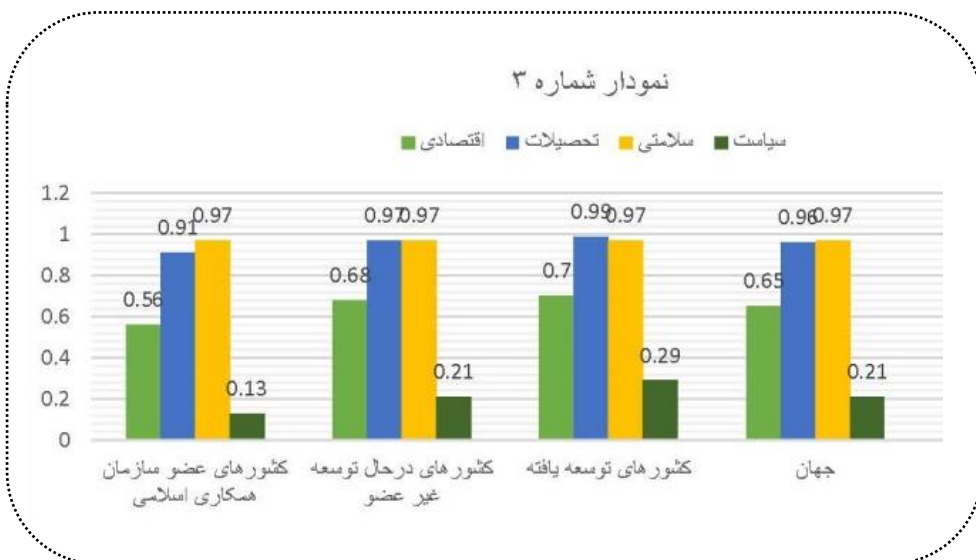
۲-۳- شاخص شکاف جنسیتی (فاصله)

نمودار شماره ۲: مقایسه کلی وضعیت رشد روند کاهش شاخص شکاف جنسیتی در سال‌های ۲۰۱۳ و ۲۰۱۷

(رقم بالاتر نشانه رشد روند کاهش است)

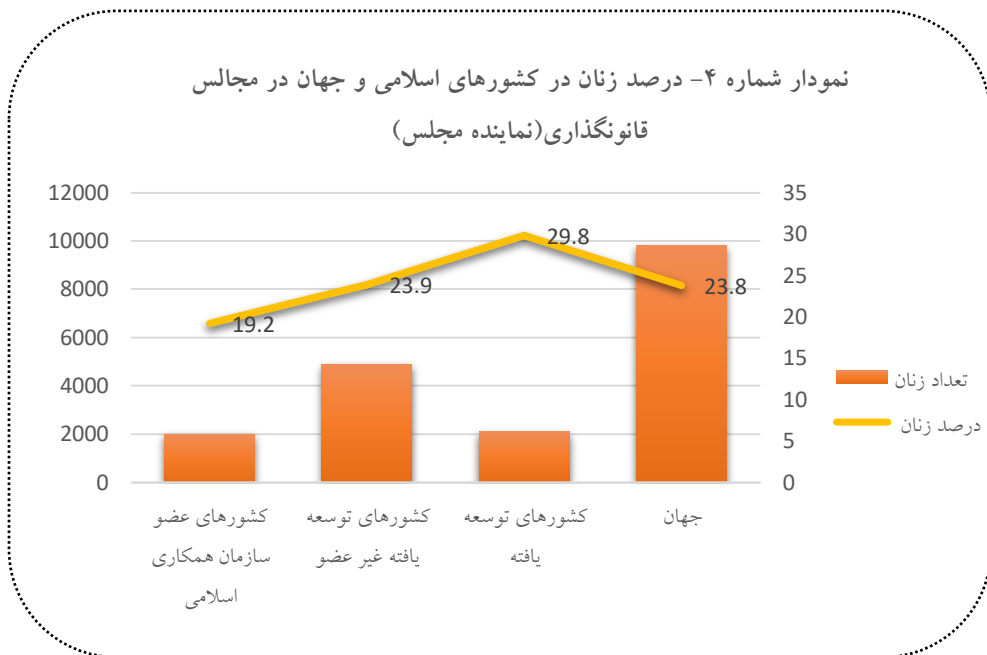
همان‌طور که ملاحظه می‌شود در کشورهای عضو سازمان طی سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۱۷ شاهد تقویت و رشد روند کلی کاهش نرخ شکاف جنسیتی هستیم درحالی‌که در کشورهای توسعه‌یافته تفاوتی ایجاد نشده و نرخ قبلی ثابت مانده است. شاخص‌های شکاف جنسیتی شامل مشارکت سیاسی، سلامت، تحصیلات و مشارکت اقتصادی می‌گردد که در نمودار شماره ۳ وضعیت آن ترسیم شده است.

نمودار شماره ۳: شاخص‌های چهارگانه شکاف جنسیتی در جهان و کشورهای اسلامی در سال ۲۰۱۸

مطابق نمودار تقریباً در تمامی شاخص‌ها شامل مشارکت سیاسی (با اندکی فاصله)، سلامتی، میزان تحصیلات و مشارکت اقتصادی، وضعیت کشورهای اسلامی با سایر کشورها و جهان تفاوت محسوسی در ۲۰۱۸ ندارد.

موضوع مشارکت زنان در تصمیم‌سازی سیاسی کشورها از جمله شاخص‌های توسعه جنسیتی است. نمودار شماره ۴ وضعیت مشارکت سیاسی زنان و حضور آنها در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری را نشان می‌دهد.

نمودار شماره ۴: شاخص مشارکت سیاسی زنان در کشورهای اسلامی و جهان (نمایندگی در مجالس قانون گذاری)

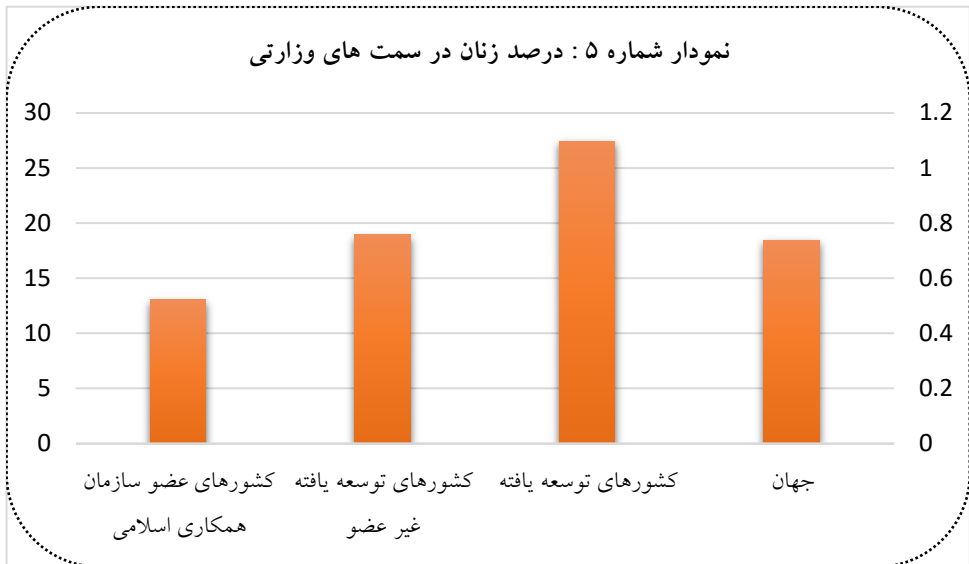
(Source: Sesric, Report 2018:86)

نمودار حاکی از آن است که وضعیت مشارکت زنان در مجالس قانون گذاری در کشورهای اسلامی با مجموعه جامعه جهانی تفاوت چهاردرصدی دارد و چندان زیاد نیست. در این شاخصه، کشورهای اسلامی رو به رشد هستند هرچند که وضعیت شاخص مزبور با وضعیت کشورهای توسعه یافته با فاصله ده درصدی بسیار محسوس است.

نمودار بعدی به موضوع اشتغال زنان در سمت‌های وزارتی و رده‌های بالای کشوری می‌پردازد. نمودار شماره ۵ حاکی از آن است که وضعیت شاخص مزبور در کشورهای اسلامی پایین‌تر از سایر کشورها است.

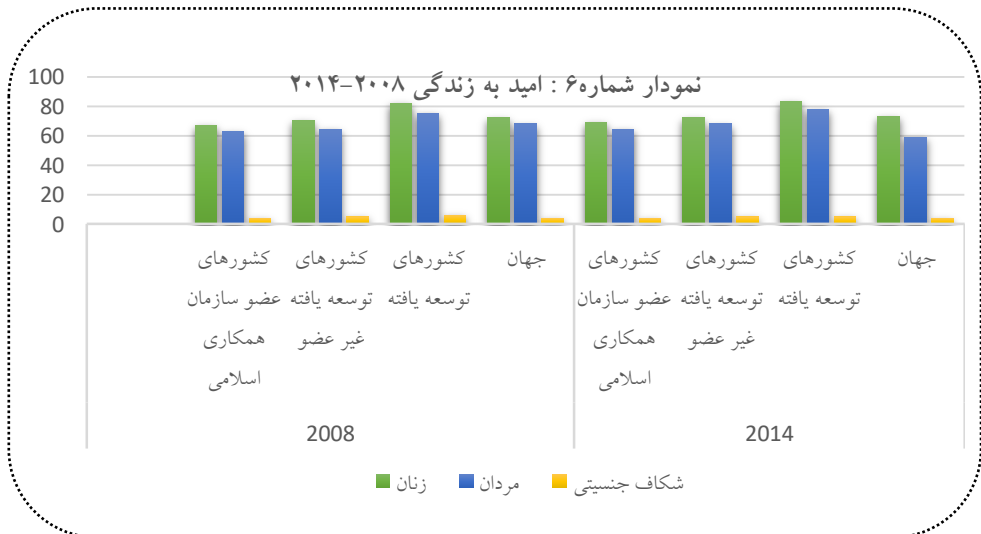
بر اساس نمودار شماره ۶ شاخص امید به زندگی و شاخص کلی شکاف جنسیتی طی سال‌های ۲۰۰۸ و ۲۰۱۴ تفاوت محسوسی با وضعیت شاخص‌های مزبور در سطح جهانی ندارد و این خود

حکایت از روند مثبت توجه به حقوق زنان در جهان اسلام دارد.

نمودار شماره ۵: درصد زنان شاغل در مشاغل وزارتی در کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی

(Source: Sesric. Report 2018:90)

نمودار شماره ۶: امید به زندگی از جمله شاخص های شکاف جنسیتی سال های ۲۰۰۸ و ۲۰۱۴

(Source: SESRIC, 2016: 19)

نتیجه‌گیری

توجه روزافزون به موضوع وضعیت حقوق زنان در کشورها، مناطق و جامعه جهانی به‌ویژه نهادهای سیاست‌گذار رسمی و غیررسمی از جمله تحولات نوین جامعه بین‌الملل تلقی می‌گردد. این تحولات در جهان اسلام و کشورهای اسلامی انعکاس داشته و همراهی ارزشمندی را میان کشورهای جهان اسلام با روند تحولات جامعه جهانی در جهت ارتقاء حقوق و جایگاه زنان شاهد هستیم. سازمان همکاری اسلامی همانند سازمان ملل متحد، توجه ویژه‌ای را به حقوق و وضعیت زنان داشته است.

هنجارسازی بر اساس تحولات روز حقوق بشری، گام مهمی در مسیر تحقق حقوق و بهبود وضعیت زنان از زاویه مسائل توسعه در کشورهای اسلامی بوده است. ارزیابی سه شاخصه نظام توسعه در جهان امروز در بحث حقوق زنان شامل توسعه جنسیتی، مقابله با نابرابری جنسیتی و مقابله با شکاف (فاصله) جنسیتی، محورهای اصلی تبیین‌کننده همسویی و ارتقاء حقوق زنان در کشورها و اعضای سازمان همکاری اسلامی است.

در این مطالعه آشکار شد طی دو دهه اخیر تغییر مثبت و افزایش محسوسی در بهبود وضعیت زنان در جهان اسلام با توجه به سه شاخصه مزبور صورت گرفته است. در بسیاری از شاخص‌ها وضعیت کشورهای اسلامی تقریباً در سطح وضعیت جامعه جهانی هست هرچند که در مواردی تفاوت میان وضعیت زنان در کشورهای توسعه‌یافته و کشورهای اسلامی مشاهده می‌شود. چنانکه میانگین شاخص تعداد سال‌های مورد انتظار برای تحصیل در کشورهای اسلامی میان زنان و مردان، فاصله زیاد و معناداری از شاخص مزبور در جهان و کشورهای در حال توسعه دارد و چنین امری حاکی از آن است که انتظار و مطلوب مردم میان کشورهای اسلامی در ارتباط با رقم سنوات تحصیلی بانوان به مراتب کمتر از مردان است و احساس نیاز محسوسی به طولانی شدن و یا تکمیل روند تحصیلی زنان وجود ندارد.

در مقوله مشارکت سیاسی، وضعیت حضور زنان در مجالس تقنینی در کشورهای اسلامی با جامعه جهانی تفاوت ۴ درصدی دارد که زیاد نیست. در شاخصه توسعه جنسیتی، روند تحولات در کشورهای اسلامی سیر مثبت دارد، هرچند که تفاوت وضعیت شاخص مزبور با وضعیت کشورهای توسعه‌یافته فاصله ده درصدی دارد و بسیار محسوس است.

لذا در مجموع می‌توان اذعان داشت که ارتقاء و بهبود شاخص توسعه جنسیتی، کاهش نابرابری جنسیتی و کاهش شکاف جنسیتی در فضای کلان جهان اسلام مورد توجه است و روند رو به رشدی دارد. البته کشورهای اسلامی با تأکید بر متغیرهایی مانند ارزش‌های اسلامی، اهمیت خانواده و توجه به تفاوت‌های فیزیکی و روان‌شناختی میان زنان و مردان، سعی دارند وضعیت حقوق زنان را منطبق با دیدگاه و رویکرد اسلامی ارتقاء و بهبود بخشند. این امر موجب تفاوت وضعیت برخی شاخص‌های مربوط به حقوق زنان در کشورهای اسلامی با کشورهای توسعه‌یافته می‌شود که از تفاوت دیدگاه و رویکرد این دو گروه از کشورها به زن و حقوق زنان ناشی می‌شود.

منابع

الف- منابع فارسی

- بداغی، فاطمه (۱۳۸۴)، «قوانین اشتغال زنان در برخی کشورهای اسلامی» فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، پیاپی ۲۹ صص ۱-۳۴.
- جهتلو، معصومه و غلامرضا جعفری نیا و حبیب پاسالارزاده (۱۴۰۰)، «بررسی عوامل جامعه‌شناختی مؤثر بر توسعه پایدار شهری در منطقه پارس جنوبی با تأکید بر مخاطرات زیست‌محیطی»، فصلنامه علمی برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال ۱۱، شماره ۴۲.
- زاهدی، شمس السادات (۱۳۹۰)، «جهانی‌شدن و توسعه پایدار» مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی. دوره ۲، شماره ۳ - شماره پیاپی ۳، صص ۱-۱۸.
- صفاریانیا، محیا (۱۳۹۸)، «رویکرد سازمان همکاری اسلامی در زمینه ارتقای حقوق زن»، فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال ششم، شماره دوم، صص ۲۵-۵۴.
- عاطفی، قربان علی و پرویز زارعی (۱۳۸۶)، «بررسی اشتغال زنان از دیدگاه اسلام و غرب»، مجموعه مقالات همایش منطقه‌ای زن در نظام حقوقی اسلام، دانشگاه آزاد اسلامی واحد آستارا، صص ۱-۱۹.

- فروتن، یعقوب و مینا شجاعی (۱۳۹۶)، «بررسی تطبیقی وضعیت زنان در کشورهای اسلامی خاورمیانه و شمال آفریقا»، زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۵، شماره ۱، صص ۱۲۳-۱۴۷.
- کاظمی، علی، کمال خالق پناه و اختر جلوند (۱۳۹۷)، «مطالعات توسعه انسانی زنان و جنسیت: فراستز مطالعات توسعه انسانی زنان»، فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، سال ۹، ش ۳۴، صص ۱۳۷-۱۶۵.
- کولایی، الهه و محمدحسین حافظیان (۱۳۸۵)، «نقش زنان در توسعه کشورهای اسلامی»، پژوهش زنان، دوره ۴، ش ۱ و ۲، صص ۳۳-۶۰.
- مهشواری، شریرام (۱۳۷۲)، «توسعه پایدار و مدیریت دولتی در هند»، مدیریت توسعه، مجموعه نهم از انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، صص ۴۵-۵۵.
- وردی زاده، حمید (۱۳۹۱)، «بررسی تطبیقی حقوق زن، در حقوق جمهوری اسلامی ایران و سایر کشورها»، همایش ملی حقوق بین‌الملل در آئینه علوم روز، صص ۱-۲۱.

ب- منابع انگلیسی

- Abusharaf. Adila (2003) "Women in Islamic Communities: The Quest for Gender Justice", Gender Unit, IDRC, *Gender Justice, Citizenship and Entitlement Workshop*. November 13-14, 2003.
- Blitt, Robert C, (2016) "Equality and Nondiscrimination Through the Eyes of an International Religious Organization: The Organization of Islamic Cooperation (OIC) Response to Women's Rights and Sexual Orientation and Gender Identity Rights". *Legal Studies Research Paper Series*. No. 291. August 2016. PP.1-67.
- Gouda, Moamen; Potrafke, Niklas (2016) "*Gender Equality in Muslim-Majority Countries*", CES ifo Working Paper, No. 5883, Center for Economic Studies and ifo. Institute (CES ifo), Munich.2016.

- Human Development Report Office (2016) (OIC) “*Statistical Briefing Based on the 2016 Human Development Report*” 2016 UNDP Human Development Report. STATISTICAL BRIEFING.
- OECD; The DAC guidelines, strategies for sustainable development; 2001. <https://www.oecd.org/dac/environment-development/2669958.pdf>
- OIC/37-CFM/2010/ORG/SG.REP.2 .OIC/EGM-2009/DS-WDO/REP/FINAL
- OIC-IPHRC 9th SESSION (2016) “OUTCOME DOCUMENT OF THEMATIC DEBATE ON ‘IMPACT OF WOMEN EMPOWERMENT ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF MEMBER STATES’ Jeddah 04 May 2016
- OIC/2-WCOD/2008/REP.FINAL, (2008), “*Report of The Second Ministerial Conference on the Role of Women in The Development of OIC Member States*” (Cairo Plan of Action for Women) Cairo, Arab Republic of Egypt.
- OIC/4-WCOD/2012/DEC/FINAL, (2012), “*Jakarta Declaration the Fourth Ministerial Conference on the Role of Women in Development of the OIC Member States*”, Strengthening Women’s Participation and Roles in Economic Development in OIC Member States.
- OIC/6-WCOD/2016/DEC/FINAL, (2016), “*Istanbul Declaration on The Sixth Ministerial Conference on The Role of Women in The Development of The OIC Member States*”, Turkey.
- OPAAW, (2016) “*OIC Plan of action for The Advancement of Women*”. Adopted by the Sixth Session of the Ministerial Conference on the Role of Women in the Development of OIC Member States, Istanbul, Turkey. 1-3 November 2016.

- OPAAW, (2016) “The Mechanism for Implementation”, Adopted by the Sixth Session of the Ministerial Conference on the Role of Women in the Development of OIC Member States, Turkey.
- Razmi, Mohammad Javad, Ezatollah Abbasian, & Maliheh Broghani (2012) “The relationship between Women's Empowerment and HDI in Islamic countries” *International Journal of Business and Behavioral Sciences* Vol. 2, No.11; November 2012
- Resolutions Adopted by the Seventh Ministerial Conference on the Role of Women in the Development of the OIC Member States (Session of "Women Empowerment in Member States: Challenges and Prospects) Ouagadougou, Burkina Faso, 30 November - 1 December 2018.
- Sesric, (2016) OIC. “*STATE OF GENDER IN OIC COUNTRIES: PROSPECTS AND CHALLENGES*” Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries
- Sesric. (2018) “*OIC WOMEN AND DEVELOPMENT REPORT 2018*” “Enhancing Women Entrepreneurship for Development” October 2018, Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries.
- Seventh Islamic Ministerial Conference on Women’s Role in Driving Development for the OIC Member States “Session of Women’s Empowerment within Member States: Challenges and Prospects” FINAL REPORT Ouagadougou, Burkina Faso 22-23 Rabi’ I 1440H 30 November – 1 December 2018
- Tehran Declaration. (2010).”The Third Ministerial Conference On the Role of Women in the Development of OIC Member States, Women, Family and Economy” 19-21 December 2010,. 13-15 Moharram-ul Haram 1432 Hijra

- World Resources Institute (May 2020) “Gender Development Index”, UNDP, National statistics on gender gaps in human development, <https://resourcewatch.org/data/explore/Gender-Development-Index>
- Zubair, Hasan, (2019) “Human development in Muslim countries: Need fulfillment versus basic universal income from Islamic perspective” *MPRA Paper* No. 97026, September 2019.